

PROBLEM ZVONIMIROVE SMRTI U NOVIJOJ LITERATURI

Nada Klaić

Ne ulazeći ovdje u ocjenu cjelokupne literature koja je o problemu Zvonimirove smrti izašla poslije 1945, osvrnut ću se samo na onu koju je potaklo izdanje novog izvora o Zvonimirovoj pogibiji. Učinit ću to prije svega zato što se oba komentatora novog izvora nisu uspjela uzdići na visinu objektivnog historičara. Vođeni subjektivnim ocjenama i koncepcijama, nisu bili nimalo pogodni da javnost upoznaju s osnovnim problemom, a još manje da izlože i opravdaju svoju, u stvari Šišićevu, teoriju o nasilnoj smrti kralja Zvonimira.

Doista, pisati danas o toj nasilnoj smrti, ne znači ništa drugo nego pre-pričavati Šišićevu teoriju. Ali je položaj u kojem se Šišić nalazio kad je svoju teoriju izlagao bio posve drukčiji nego je položaj historičara danas. Već je njemu samome bilo nesumnjivo teško da je brani poslije Radojčićeve rasprave (N. Radojčić, *Legenda o smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira*, Glas CLXXI, 1936). Budući da je domaći izvorni materijal tako jasno ukazivao na to da samo legende, dakle nehistorijski izvori pričaju o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, bilo je zaista potrebno mnogo vještine da se poslije Radojčićeva rada održi Šišićeva teorija. Moglo se to, dakako, učiniti tako da se među legendarnim izvorima nastojalo pronaći neke koji bi se ipak mogli proglasiti prvorazrednim, i pola teorije bilo bi spašeno. Drugu polovicu, koja je već u Šišića stajala na vrlo labavim temeljima, spašavalo je nepoznavanje historiografije.

Kako je dakle Stj. Gunjača ipak uvjerio svoju naučnu savjest da ide pravim putem? Trebalo je, rekosmo, među legendarnim izvorima naći jedan i učiniti ga prvorazrednim, kako bi se moglo dalje na njemu graditi. Izbor je pao na Zvonimirov epitaf, jer tko najzad neće povjerovati da je nekoć bio zaista podignut kameni spomenik poginulom kralju? Ali, poteškoća je bila u tome, što je on bio sačuvan samo u prijepisu djela koji, prema dotad općenitom uvjerenju, nije bio stariji od početka XVI stoljeća. To je djelo koje je — prema djelu *Historia Salonitana minor* Tome arhidakona — nazvano *Historia Salonitana maior*. Prema ispravnom mišljenju starije historiografije, *Hist. Sal. maior* je ne baš suviše spretna preradba Tomina djela iz početka XVI stoljeća. Kako, dakle, to djelo čim više približiti Zvonimirovu vremenu? Taj je zadatak olakšao Gunjači M. B a r a d a, koji je upravo u vrijeme kad je Gunjača pisao svoj prilog *Historia Salonitana maior* (Rad JAZU 283, 1951), govoreći o postanku bizantske provincije Dalmatia Superior (Rad 270, 1949) došao također na misao da Tomino djelo zapostavi pred njegovom tobožnjom preradbom. To je mogao učiniti samo zato jer je smatrao da mu je kao podloga za stvaranje zaključaka dovoljna usporedba svega triju poglavlja u oba djela. Posve je razumljivo da je na taj način mogao dokazati sve što je htio. Pretvorivši našeg stvarno najboljeg srednjovjekovnog historičara u običnog kompilatora, on je dao prednost njegovu tobožnjem dvojniku, koji je, tobože, ispisivao

s njime iz istog predloška. Tako se među dalmatinskim srednjovjekovnim piscima pojavio neki, dotada potpuno nepoznati, Tomin dvojnjak, koji je tobože zajedno s Tomom prepisivao nekog nepoznatog autora povijesti solinske crkve. Ta je misao o postojanju nekoga trećeg izvora bila tako smjela da je Barada nije niti pokušao podrobnije izložiti. Tako je njegova teza o Historiji Salonitani maior ostala nedorečena, ali to nije smelo Gunjaču da na njoj dalje gradi i da iz nje izvuče ono što mu treba. Smatrajući, vjerojatno, da će njegov postupak biti ispravniji ako se nešto malo više pozabavi analizom djela, on je također pošao putem koji u nauci nije dopušten. Uzeo je prije svega u razmatranje samo rimske rukopise djela, izostavivši splitske koji su mu bili na dohvat ruke, i da ne »preopterećuje« tekst i zamara čitaoca analizirao je uglavnom one dijelove Hist. Sal. maior i minor koji se nalaze oko naslova pojedinih poglavlja. Pa i tako pojednostavljen posao nije još uvijek pomogao da dođe do cilja, tj, da opravda veću starost djela Hist. Sal. maior. Kako ga je gotovo istovetni tekst obaju djela primoravao da se ne udalji od Tome kao autora djela, on je morao zaključiti dvoje: ili je Barada imao pravo kad je tvrdio da je Toma samo prepisivač, ili je Toma »auktor obiju redakcija« (n. dj., str. 219). Nakon što je prvu misao odbacio, trudio se na različite načine da dokaže drugu. Što je sve pri tom uzeo u pomoć, o tome će biti govora na drugom mjestu. Za nas je ovdje važno samo to da je konačni rezultat njegovih napora bio ipak vrlo skroman: on se nije odvažio da dokazuje više od *vjerojatnosti!* »Prema tome je još jednom istaknuta *vjerojatnost* da se H. s. maior može odnositi na Tomin koncept, odnosno u prijepisu sačuvani njegov prvi dio, i za toliko bi, eto, bio stariji od definitivne redakcije« (n. dj., str. 222). Ili u zaključku: »Upoređivanjem s tekstom djela 'Hist. salonitana' Tome arciđakona *dokazana je vjerojatnost*, da se 'Historia salonitanorum pontificum' odnosi na njegov koncept« (n. dj., str. 235; potcrtala N. K.). Čak da i nije na kraju priznao iskreno kako »zadatak ove rasprave« nije bilo kritičko objavljivanje djela, »jer je autor do ovog zapažanja došao samo u namjeri da ispita narav izvora u kojem se nalazi vijest o smrti kralja Zvonimira, pa je *radnja načinjena zato da se iznesu konstatacije tom prigodom stečene*« (n. dj., str. 236), lako bismo mogli razabrati da je Gunjača na svaki način želio dokazati samo jedno: starost djela u kojem je prepisan Zvonimirov epitaf, kako bi na toj tvrdnji mogao graditi dalje.

To se moglo učiniti samo tako da se zaboravilo na sve nedokazane vjerojatnosti. I doista. Samo godinu dana nakon toga izlazi rasprava koju je svatko mogao naslućivati: *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina*« (Rad JAZU 288, 1952, str. 205—324). U njoj se Gunjača vraća na Šišićevu teoriju na način o kojemu namjeravamo govoriti na drugom mjestu. Nije potrebno isticati da je sve »vjerojatnosti« prijašnje rasprave morao pretvoriti u »dokazano mišljenje«. O tom jednostavnom pretvaranju skromnih pretpostavaka u čvrste argumente svjedoči već prva rečenica kojom predstavlja Zvonimirov epitaf kao »I. Izvor i vijest primarnog značaja u Historia Salonitanorum pontificum« (n. dj., str. 206). Imajući na umu svoj vlastiti rad, tvrdi ondje već ovako: »... *Pouzđano je utvrđeno* da je ovo djelo prethodilo definitivnoj redakciji Historije Salonitane Tome Arciđakona za koje je dapače dokazana velika vjerojatnost da se odnosi na sam Tomin koncept« (str. 206). U rekapitulaciji također pouzdano zna da se »Zvonimirov epitaf nalazi zabilježen u prijepisima HSP, kojih original po-

tječe iz XIII. st. i nije interpolacija XVI. stoljeća» (n. dj., str. 215). Iako Toma izričito tvrdi da je Zvonimir umro (Toma upotrebljava izraz *debitum mortis solvit* što i inače u njegovu djelu označava prirodnu smrt; vidi F. Rački, Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, MSHSM XXVI, 1894, str. 47, 56, 65, 82, 90 i 99), za Gunjaču »nema sumnje da ga je on (tj. Toma epitaf) unio u svoj koncept« (str. 215), pa ga stavlja u »bližnji Solin, gdje je bila crkva-mauzolej sv. Stjepana, u kojoj je među kraljevima bio pokopan i Zvonimir, te se tu morao nalaziti njegov epitaf« (str. 215). Gunjaču pri tom ništa ne smeta što sam Toma nije tu tajnu htio nikako odati! Postupajući na sličan način i s ostalim izvorima i odbivši »dosadašnje prigovore Šišićevoj teoriji, on je najzad uputio čitaoca na »arheološko-topografska otkrića« (str. 286). To je zapravo i bila Gunjačina polazna tačka. Budući da mu je kao arheologu nedostajao smisao za historijsku kritiku, on je sve analize historijskih i legendarnih izvora usmjeravao tako da se one po mogućnosti usklade s rezultatima iskapanja. I kao što je epitaf bio među »prvorazrednim« izvorima na prvome mjestu, tako je među legendama dobio prvenstvo tzv. Dodatak hrv. redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina. To je poznati podatak o tome kako je Zvonimir poginuo kod Pet crkava na Kosovu. Ali, i tu se javila nevolja: legende se nisu slagale u mjestu Zvonimirove pogibije. Jer Ivan Tomašić ne zna ništa o Kosovu polju i Pet crkava nego tvrdi da je Zvonimir sazvaio sabor u Petrovo polje i da su ga ondje, tj. u tome polju, kod crkve sv. Cecilije i ubili. Tomašić još dodaje da je kralj bio pokopan »in capitulo Thiniensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum «(n. dj., str. 257). Kako, dakle, pomiriti i uskladiti Pet crkava sa sv. Cecilijom, a Kosovo s Petrovim poljem? Gunjača se, nažalost, ni taj put nije našao u neprilici. Naime, s arheološkim je materijalom mnogo lakše raditi nego s historijskim izvorima. Iako ni za jedan jedini otkopani objekt u Biskupiji na Kosovu polju Gunjača ne može sa sigurnošću kazati kojoj nekadašnjoj crkvi pripada, on je ubicirao svih Pet crkava. No, ne samo to! On ne može pokazati, a pogotovu ne dokazati da su baš te crkve, i to kao pet odijeljenih objekata, postojale u Biskupiji! I kao da mu to nije bilo dosta da je bezimene i potpuno nepoznate ostatke proglasio imenom koje je zabilježio daleki izvor, nego je i Tomašićevu sv. Ceciliju bez ustručavanja preselio u njihovo društvo. Tako se i Tomašić, tobože, »zabunio« zamijenivši Petrovo polje s Kninskim, jer Gunjača je 1950 saznao da se njive seljaka Maksimovića nalaze »na Ceceli« (str. 261—2). Ne osjećajući da je još vrlo daleki put do stvarnog dokazivanja ovih pretpostavaka, Gunjača je zaključio: »Evo dakle s potpunom sigurnošću utvrđenih ostataka pet crkava u Biskupiji na Kosovu polju kod Knina« (str. 294). Kao historičar ne upuštam se u pitanje da li se doista »kod tri crkve nije pronašao ni jedan arhitektonski fragment, koji bi govorio, da se nešto dopunjavalo poslije cvata pleterne plastike, dakle poslije XI. stoljeća« (str. 294), jer će o tome morati progovoriti i drugi arheolozi. Ali, kao historičar znam pouzdano da ni ovako obrađenim arheološkim materijalom nije Gunjača uspio da dokaže tobožnji lokalitet Zvonimirove pogibije.

Uostalom, da je i uspio pronaći Pet crkava ili Sv. Ceciliju, to još uvijek ne bi bio dokaz da je Zvonimir zaista ubijen. Legende se obično vežu uz poznate lokalitete, a to, dakako, ne znači da su i događaji o kojima one govore stvarni i historijski opravdani.

Prema tome, Gunjača ne šamo da nije učvrstio Šišićevu teoriju o Zvonimirovnoj smrti nego je još jednom pokazao njene očigledne slabosti. Sada se naime pokazalo da ni arheološki materijal, u koji je on polagao nade, nije mogao ništa sigurno posvjedočiti. A kako u analizi historijskih i legendarnih izvora nije unio ništa nova, to ostaje zadaća historiografije da podvrgne kritici onaj dio Šišićeve teorije koji je Gunjača — nipošto nenamjerno — preletio.

Riječ je o motivu ubistva, kako je on prikazan u Dodatku hrv. red. Ljet. popa Dukljanina. Već sama činjenica da je motiv ubistva prikazan u legendarnim vijestima različito upućuje na oprez u zaključivanju. Ali, ako se već nastoji ubistvo prikazati kao posljedica Zvonimirova odnosa prema papi ili crkvi uopće, onda se od takvih zaključaka smije zahtijevati tačnost i opravdanost. Drugim riječima, treba već jednom riješiti pitanje da li je Zvonimir mogao ići na križarsku vojnu ili nije, da li je u godini njegove tobožnje pogibije uistinu bila moguća zajednička akcija pape i bizantskog cara i da li je pismo Aleksija Robertu Flandrijskom falsifikat ili nije. Ako na ta pitanja nađemo negativni odgovor, onda ćemo se lako uvjeriti da je svaka legenda na svoj način protumačila činjenicu (zabilježenu u Tominoj historiji) da poslije Zvonimira nije bilo vladara »kraljevske krvi« ili »narodnog jezika«. Ne želeći pridati tom problemu neku važnost, Gunjača ga svrstava među »prigovore, koji se zasnivaju na tekstu vijesti« (str. 272). Povodeći se za Šišićem i Viragom tvrdi: »Istina je samo to, da se vijest ne može primijeniti ni na pokušaj ni na ostvarenu krstašku vojnu, jer Zvonimirova smrt stoji vremenski po sredini između Grgurovih pokušaja i prvog krstaškog rata, te je, kad se to zna, suvišno natezati je bilo na jedno ili na drugo« (str. 273). Međutim, ni Šišiću nije mnogo koristilo to što je tvrdio da »tude nema ni riječi o križarskim vojnama kao takvim« (O smrti hrvatskoga kralja Zvonimara, VHAD n. s. VIII, 1905, 22), jer je to kod njega kao i kod drugih bio samo izlaz iz nužde. Ako križarskim ratovima nazivamo pohode evropskih vojski u svrhu osvajanja Kristova groba, onda legendarni tekst ne može biti jasniji nego što jest! On govori *upravo o križarskom ratu!* Kako je danas potpuno sigurno dokazano da je spomenuto Aleksijevo pismo falsifikat (v. P. Lemerle, *L'idée de la croisade chez les juristes du moyen-âge*, Relazioni III, X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 1955, str. 600—601), to i za one koji vjeruju da legenda priča *upravo o bizantskom caru* nedostaju uporišta u stvarnom historijskom zbivanju. Međutim, već je Radojčić s pravom upozorio na to da pisac legende ne misli na bizantskog nego zapadnog cara, a njegovo mišljenje potvrđuje i analiza čitavog izvora. Gunjača se, dakle, uzalud trudi da spasi Šišića i sebe. Zajedno s njim, a očito protiv jasnog teksta izvora tvrdi da se u Hist. Sal. maior »nipošto ne vide oznake krstaških oblika vojne« (str. 275), kao i to »da se radilo o traženju obične pomoći cara Aleksija od Zvonimira, a preko pape protiv Seldžuka pod egidom oslobođenja Kristova groba« (str. 273). Dakako da moramo postaviti pitanje što je to »obična pomoć« ili što znače riječi: »pod egidom oslobođenja Kristova groba«? Prema tome, tko zaista želi danas prići rješavanju toga, za nas nipošto tako zamršenog, problema, neka odbaci suvišna tumačenja i dodatke kojima su Šišić i njegovi sljedbenici opteretili jasne izvore. Uostalom, vraćanje na izvore i njihovu samostalnu interpretaciju čini se uvijek najispravnijim putem do konačnog rješenja. Gunjača, naprotiv, misli da hrvatska historiografija nema u tom pitanju više što reći i odriče joj, kako će se vidjeti,

ništa manje ni više nego sposobnost da samostalno, bez njegova pokroviteljstva, i dalje o tom problemu raspravlja. On je, štaviše, tako uvjeren da ćemo svi bez ustručavanja prihvatiti najprije njegove »vjerojatnosti« o Hist. Sal. maior, a zatim i njegove ubikacije Zvonimirova groba i tobožnjeg mjesta ubistva, da se ljuti na sve koji ga nisu poslušali.

Najnovija zbivanja oko »Novih izvora o nasilnoj smrti kralja Dimitrija Zvonimira« od H. Morovića (Mogućnosti, br. 10, 1960) najbolje to pokazuju Predstavivši se već u prvim uvodnim rečenicama kao izraziti pristaša Šišića ili bolje Gunjače, Morović već unaprijed odriče sam sebi mogućnost da objektivno protumači izvor koji objelodanjuje. Kao literarnom historičaru, čini se, da mu je i danas »pitanje smrti Zvonimira jedno od najspornijih pitanja starije hrvatske povijesti« (str. 832). Kako nije historičar po struci misli da je problem upravo u tome »što nema nikakva suvremenog dokumenta, koji bi govorio određeno o njegovoj smrti« (str. 832). U pomanjkanju smisla za historijsku kritiku, koja jedina može riješiti taj »zamršeni« problem, M. odabire samo »posljednje rasprave dra Stjepana Gunjače«, jer one, kako on misli, »znače velik prilog da bi se konačno riješilo ovo zaista zamršeno pitanje najpreglednije prikazano u posebnoj raspravi dra Gunjače...« (str. 832). Budući da mu je uz Šišića — i to samo površno — poznat jedino Gunjača, on zaista misli da je Gunjača proveo »novu kritičku analizu tekstova koji dolaze u obzir« i da je upravo time unio »radikalnu promjenu u vezi s dosadašnjim shvaćanjima i interpretacijama pojedinih vijesti« (str. 832). Zato se i sam ne odriče samo kritičke analize, nego i samostalnog mišljenja, pa preuzima »Gunjačino mišljenje kao posljednje i najbolje fundirano« te mu ono služi kao »osnovica ovog prikaza« (n. mj.). Ne treba napose isticati da M. ne poznaje ne samo Radojčića, nego ni Šišića, pa niti samog Gunjaču. Naime, da je posljednjega pažljivo pročitao, teško da bi o njemu mogao kazati ono što je rekao. I kad je već odlučio da ne izađe iz Gunjačina kruga, on se poput Gunjače morao začuditi zašto Historija naroda Jugoslavije I »ne zauzima u tom pitanju određen stav, smatrajući ga još uvijek neriješenim« (str. 832). Kad bi se historičari zaista mogli tako kao Morović osloboditi svake dužnosti historijske kritike izvora, onda bi možda prihvatili legendu o smrti Zvonimirovoj kao jedno od rješenja. Ali ne Gunjačino mišljenje koje nije ni novo ni radikalno, kao ni Šišićevo; jer je on gradeći na toj istoj legendi morao zbog historijskih dokaza njene vijesti neprestano prepravljati.

Morović je ipak želio u uvodu upoznati javnost s nekim pojedinostima iz te problematike. Pri tom se dakako služio Gunjačinih ocjenama i stavovima, jer se, tobože, historijski izvori o smrti Zvonimira (tj. isprava Stjepana II i arh. Toma) izražavaju »sasvim neodređeno« a kao historijski spis »koji treba istaći na prvom mjestu« dolazi u obzir samo »rukopis (vaticanski): »Historia Salonitanorum pontificum«, zvan i 'Historia Salonitana maior'« (str. 833). Očito nedovoljno upućen u problem — Morović je uvjeren da se radi o vaticanskom rukopisu, koji da je »sačuvan u prepisu s kraja XV ili iz XVI stoljeća« (833) — misli da se »zabacivala važnost u njemu donesene vijesti o kraljevoj smrti« zato što je to kasni prijepis rukopisa! Izlažući Gunjačinu hipotezu o Hist. Sal. maior kao Tominu konceptu, Morović ipak nije posve siguran da li bi je trebalo prihvatiti. »Ako je tako kako dokazuje dr. Gunjača, onda vijest iz spisa 'Historia Salonitanorum pontificum' dobija na vrijednosti. Ona je, prema Gunjači,

nastala još u XIII st. (prije Tomine Historije) i treba da zauzme prvo mjesto u hronološkom redu izvora za nasilnu smrt hrvatskog kralja« (n. mj.). Nakon uvodnih pohvala o »najbolje fundiranom mišljenju« Gunjače, ova skepsa nije razumljiva. Utoliko više što se Morović, prepričavajući i dalje legendarne izvore o smrti Zvonimira, služi samo Gunjačom. No, ne smatra potrebnim da u prikazu bude i tačan.

Nakon takvog uvoda koji čitaocima nije mogao upoznati s problemom i izvorima, Morović štampa tekst tzv. Splitskog anonimna. U prepričavanju teksta ove nove legende Moroviću nedostaje tačnost naučne kritike i smisao za analizu i usporedbu s drugim legendama koja kako će se još vidjeti, omogućuje neke čvršće zaključke. Zato on analizira samo kronološki podatak o kraljevoj pogibiji, ali griješi krivo navodeći Baradino mišljenje. S obzirom na »mjesto zborovanja i ubistva« (str. 836) poziva se na Gunjaču, koji je, kako on misli, zaslužan što je to pitanje »zaista topografski i arheološki prilično raščišćeno« (n. mj.). Kako je ono »raščišćeno«, ako je »Gunjači uspjelo u *Kninskom polju*... otkriti temelje tih pet crkava...« (836), a Tomašić i Splitski anonim izričito govore o *Petrovu polju*, na to Morović nije dao odgovor. Za razliku od Šišića i Gunjače, koji su se trudili da ubistvo ne povežu s križarskim ratom, Morović misli da je »motivacija samog ubistva ustezanje Hrvata da sudjeluju u ekspediciji oslobađanja Kristova groba... samo što ovdje umjesto poziva pape i bizantinskog cara imamo poziv ugarskog kralja Andrije i francuskog vladara« (n. mj.). Nadalje, on misli da »ovo povezivanje Zvonimirove pogibije s petim križarskim ratom iz 1217. godine ukazuje da je splitska kronika plod barem dva vijeka kasnije tradicije«. Nije jasno zašto se Morović odlučio baš za dva vijeka kasnije — to je početak XV st. — kad je i sam mogao vidjeti da je Splitska anonim u nekim vijestima srodan s Tomašićem. U tom je slučaju trebalo dokazati da se Tomašić služio Splitskim anonimom. Međutim, Morović s pravom ističe da je nov momenat u ovoj legendi Zvonimirova oporuka. Ali historičara neće toliko interesirati da li je ta oporuka »kasnija izmišljotina« (836), jer se »oko zrnca istine uvijek splete niz različitih izmišljotina«, već će nastojati da u toj priči upravo takvoj kakva je zapisana otkrije politička i pravna shvaćanja njena sastavljачa. Ponavljanje misli o ugarskoj vlasti nad Hrvatima kao osvete za Zvonimirovu smrt nije ništa novo, ali je u tom izvoru nelogično! Kralj se, naime, umirući osvećuje *Hrvatima*, iako su ga ubili *Slovinci!* Ostavljajući otvorenim »pitanje mjesta pokopa Zvonimira... usprkos novim značajnim rezultatima dra Gunjače na tom polju« (836), Morović završava svoje bilješke o toj novoj legendi. Dodaje zatim bilješku o najavljenom radu V. Novaka u vezi s novom Kronikom iz 1308 (str. 837). Taj mu je najavljeni rad i dao povoda da u naslovu priloga govori o novim izvorima, a ne samo o novom izvoru za Zvonimirovu smrt. Svoj prilog završava najzad ovako: »Velika vjerojatnost Zvonimirove nasilne smrti, tj. ona historijska jezgra, oko koje se sve navedene vijesti okreću, dobija i ovim prilogom svoju jaku potvrdu, te će unaprijed biti sve manje kolebanja u priznanju toga izvanredno važnog događaja...« (837).

Upravo ove posljednje riječi svjedoče kakvu opasnost u sebi krije nehistorijsko prilaženje jednom historijskom problemu. Ne samo da legenda ne može historičaru otkriti historijsku jezgru nego ga ne može primorati da napusti skepsu i kolebanje kad je u zaključivanju upućen jedino na nju. A što se tiče

tog »izvanredno važnog događaja« i »drame koja se odigrala na Kninskom polju«, o tome *današnja historiografija* misli drukčije nego arheolozi i literarni historičari. Jer nas zaista čeka još mnogo otvorenih problema iz društva i gospodarstva srednjovjekovne Hrvatske, pa nema ni vremena ni smisla da se zadržavamo na pitanju da li je jedan od hrvatskih vladara bio ubijen ili je umro naravnom smrću. A još manje smo skloni da iz toga načinimo »jedno od najspornijih pitanja starije hrvatske povijesti« (831). Da je Šišić poživio i htio odgovoriti na Radojčićevu raspravu, našao bi se bez sumnje u sličnom položaju u kojem se našao kad je neposredno pred smrt morao napustiti svoju isto takvim žarom branjenu teoriju o Slavcu kao hrvatskom kralju. Možda je upravo zato i šutio jer je i dugogodišnju teoriju o Slavcu zamijenila 1936 vrlo skromna bilješka u tuđem djelu (J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske, 1936*, 15). Štaviše, on je u tom istom djelu — i opet u jednoj bilješci! — morao priznati da mu Zvonimirova smrt treba zbog objašnjenja zbivanja u 1102. godini! Zato se pitao: »Kako se može bez ove katastrofe uvjerljivo objasniti godina 1102?« (n. dj., 16, bilj. 3). A da su ga i u tekstu hrvatske povijesti u spomenutom djelu već počele mučiti sumnje, pokazuje jedan »kako izgleda«, koji u svakom slučaju ublažuje prijašnje oštre i sigurne formulacije.

Uskoro poslije Morovićeva priloga pojavio se u istom časopisu i Gunjačin članak pod naslovom: »*Uz novi izvor o smrti kralja Zvonimira*« (Mogućnosti, 1961, br. 2, 158—165). Mjesto da zahvali Moroviću što je sjajnim pohvalama prikrio pred javnosti svu krhkost njegove teorije, Stj. Gunjača daje mu pouku zbog toga što se mjestimično ipak usudio posumnjati u njegove izvode. Činilo mu se, doduše, da je kao »literarni radnik pristupio s dovoljno poznavanja problematike«, samo zato što je uzeo u obzir onu koju je našao skupljenu u spomenutoj Gunjačinoj raspravi. Dakako, da onda nije Morović kriv što »nije do kraja sagledao raspletene niti čvora« i što mu »prikaz na više mjesta problem (!) ispada i dalje zapleten«. Gunjača mu, štaviše, zamjera što se nada da »pitanje načina Zvonimirove smrti novonađenom kronikom dobiva još jedan prilog koji zaslužuje svestrano i kritičko razmatranje« (str. 159). Gunjača zatim, iz nepoznatih razloga, donosi isti tekst Splitskog anonimna, s tom razlikom da u njemu sada ima više i štamparskih i stvarnih pogrešaka. Naime, mora se priznati da ni jedan ni drugi izdavač nije postupio prema pravilima koja su uobičajena u naučnom svijetu. Ne gledajući na to da Gunjača npr. očitu štamparsku grešku Morovića prenosi kao ispravan tekst, oba autora nisu ni na jednom mjestu označila očite jezične i gramatičke pogreške anonimnog autora. Štaviše, ni na jednom mjestu nije učinjen pokušaj da se nadopuni tekst, iako se razrješenje mnogobrojnih lakuna nametalo samo od sebe. Na primjer: (nona) gesimo; in tem(pore), (An)dreas, ut ir(ent), in uno (comi)tatu, gau(dens) ili gau(isus), salutav(erunt) itd. Latinština kojom nepoznati autor sastavlja svoju legendu zaista je barbarska, ali takva pogrešna mjesta nisu nigdje u tekstu označena! Gotovo bi se moglo kazati da nema rečenice koja bi bila ispravna. A čitaoca neobično zbunjuje i to što ni dužina lakuna nije u tekstu označena, pa prema tome ne zna da li u nju valja umetnuti jednu ili više riječi. Prema tome, kako ćemo upotrijebiti u naučne svrhe ovaj tekst kad ne znamo pouzdano koje njegove nedostatke treba pripisati upravo njegovu autoru, a koje izdavačima!

Prelazeći na analizu Splitskog anonima, Gunjača ističe »da se ovdje radi o petoj verziji koja govori o nasilnoj smrti Zvonimirovoj. U mojoj su radnji — nastavlja — analizirane četiri verzije...« (160). Nije slučaj da Gunjača, nabrojajući te četiri verzije, na prvo mjesto stavlja »Koncept Tome Arcidakona« te tako ponovo zaboravlja da je nekoć govorio drugačije. Međutim, ako je već htio nabrajati vijesti o nasilnoj smrti Zvonimira, onda je trebao uzeti u obzir i onu u »Catalogus ducum et regum Dalmatiae et Croatiae« na koju se ni Šišić 1905 (O smrti hrv. kralja, 8, bilj. 1) ni on 1952 i 1962 nije osvrnuo. Pristupajući analizi verzije koju je iznio Morović, Gunjača se zaustavlja na kronologiji, uvjeren, kao i Morović, da je u njoj »ležao dosada kamen spoticanja u historografskoj problematici« (160). On se čudi Moroviću kako mu je uopće mogao kronološki podatak predstavljati poteškoće kad je on u svojoj raspravi »kronološkom neskladu dao svoje mjesto i on ne može više biti razlog spoticanja« (160). Ali, kad Morovića treba poučiti zašto je u ovoj legendi upotrebljena g. 1092, onda odgovara da je to »slučajno« i »za razliku od ostalih kronoloških navoda u drugim vijestima najbliže faktu« (160)! Pitamo, kojem faktu? Jer Gunjača nije htio priznati da se radi o križarskom ratu, nego o »običnoj pomoći«! Da li i nju treba staviti u g. 1091? On ima, doduše, pravo kad upozorava na kronološku »dezorijentaciju u verziji« (161), ali se na toj konstataciji ne možemo zaustaviti. Uzevši u obzir samo ime ugarskog kralja Andrije, Morović i Gunjača zaključuju da »su tu zaista elementi neke maglovite reminiscence na V krstaški rat« (161). Štaviše, ime Snazach, koje se u legendi spominje, »moglo bi se odnositi na Snačića, pa ukoliko je tačno, kako se drži, da je od tog roda bio Domald, lako da se ovdje krije trag na odnose Andrije i Domalda«. Datiranje Andrijiine vojne XI stoljećem navodi Gunjaču na misao da je »ova verzija i mlađa od XIV stoljeća« (161). Međutim, oba su autora u svom zaključivanju uzela u obzir samo jedan dio teksta. Anonim ne govori samo o Andriji II nego i o francuskom kralju koga on stavlja u isto vrijeme. Prema tome, činjenicu o križarskom ratu ne crpi nepoznati autor legende samo na domaćem terenu, premda neki izrazi (*passagium*, Saraceni i ime kralja Andrije) upućuju na splitsku provenijenciju.

Ipak iznenađuje način na koji Gunjača na tom mjestu objašnjava motiv vojne. Kao da u ostalim legendama nije odbijao misao na križarski rat, on na ovom mjestu piše: »Ova verzija za razliku od koncepta Historije Salonitane Tome Arcidakona i Dodatka u hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina, te Tomašićeve kronike, ne govori izričito o motivu rata zbog oslobađanja Kristova groba. U tekstu samo stoji 'passagium super Saracenis'« (161). Ali izraz *passagium* je ne samo kod Tome nego i u Srednjem vijeku uopće jedan od izraza za križarski rat, pa se Gunjača uzalud upinje da dokaže protivno. S tumačenjem mjesta zborovanja također je ovdje brzo gotov. »Budući da je pri analizi verzije u Tomašićevoj kronici dokazano da se radi o brkanju Petrova za Kosovo polje... to isto vrijedi i za ovu verziju« (162)! Ne čini mu se potrebnim da ovu hipotezu bar nečim opravda — u Splitskom anonimu nema sv. Cecilije! — pa izbjegava i to da utvrdi porijeklo toga zajedničkog podatka u oba izvora. Ako, naime, i dalje nalazimo u Anonimu posuđenih misli iz Tomašića, onda je dužnost kritičke analize da utvrdi uzajamnu ovisnost izvora. Ideju da su upravo Slovinci ili Sclavi Anonima ubili Zvonimira nije Anonim mogao uzeti ni u jednoj od dosad poznatih legenda osim u Tomašića. Gunjača to ne

zapaža. »Navod da su *Hrvati* (potcrtala *N. K.*) ubili Zvonimira bitan je i zajednički u svim verzijama pa novootkrivena verzija dolazi kao još jedna potvrda za ono što je od svega osnovno: kralj Zvonimir je ubijen« (162). Da, uistinu osnovno, ali ne za historiju, nego za legendu, a to za historičara nije tako osnovno da bi samo na tom mogao graditi historiju! Slažem se s Gunjačom da su kletve ili, u ovom izvoru, oporuka umirućega kralja »puka dramatizacija«, samo ne znam kako je uspio utvrditi da to »znači potpuno i samovoljno skretanje sa historijske jezgre« (162)! Jer što je historijska jezgra i kako je možemo spoznati? Kad bi je, kako misli Gunjača, mogli tako lako dokazati te različite legende, onda i njemu samom ne bi bio potreban tako trnovit i dalek put da dokazuje »vjerojatnosti«. Nije, dakako; slučaj da Splitski anonim svršava svoju priču u stilu pravnih shvaćanja svoje sredine. Oporuka i kletva samo su gradski i pučki način izražavanja posljednje volje. Bitno je to — a i to Gunjača nije zapazio — da na tom mjestu Splitski anonim napušta svoj uzor, Tomašića (koji dosljedan svom prikazu žali *Hrvate*) i preuzima misao o osveti prema Hrvatima, što odgovara »prokletim i nevirnim Hrvatima« u Dodatku.

»Familijski motiv« — kako naziva podatak legende o Zvonimirovim kćerima — smatra Gunjača također »dramatizacijom« (163), a Zvonimirovo posinjenje ugarskoga kralja i zahtjev da se on osveti Hrvatima, prema njemu, »puko je maštanje jer je poslije Zvonimira ostala da vlada njegova žena Jelena« (163). Gunjača također misli da bi taj posinak mogao biti kralj Andrija, pa pita: »šta da kažemo na sve to« i odgovara da je to »specificum ove kronike« (n. mj.). Čini se, da to ipak nije tako. Prije svega, ideja da je Zvonimir povjerio jednu svoju kćer nekom hrvatskom velikašu nije nova. Već sredinom XIV st. uspjeli su karinski Lapčani uvjeriti kraljevske suce i plemenite Hrvate da je Zvonimir dao svoju kćer upravo Vinih Lapčaninu, pa su baš na osnovu te rodbinske veze uspjeli obraniti od kralja kastrum i karinsku županiju gdje su tada bili nasljedni župani ili knezovi (*Smičički klas* CD XIII, 69). Nije dakako bitno da li je to samo vješto ubačena laž ili historijska stvarnost. U svakom slučaju, to je tradicija XIV stoljeća. A o istoj Zvonimirovoj kćerci Klaudi govori i *Catalogus ducum et regum Dalmatiae et Croatiae*, koji se prema Bulićevu izvještaju Šišiću 1905. također nalazio u knjižnici Fanfogna-Garagnin u Trogiru. Ondje stoji: »28. Svinimirus qui et Demetrius, ex comite Carinte rex factus, coronatur iubente Gregorio VII apud Salonas solenissime 1076. regnumque suum vectigal Sancto Petro fecit; uxor Lepa seu Helena, soror Sancti Ladislavi; filia Clauda nomine, non vitio, uxor Viniki nobili familia Lapuh; obiit anno 1087—29. Svinimirus II. alias Stephanus pariter secundus, filius Trebelli, favore optimatum regnum obtinuit, copias ad bellum sacrum 1096. e comitatu corbaviensi expedit, ipse subsequens anno 1100, nisi a Chroatis dolo penes Tinium interfectus obiisset martyrion coronatus. Post haec (sicut) rex sanctus praedixerat, imperant Ungari, Bosnenses vero atque Narentani proprio paruerunt principi« (Šišić, n. dj., 8, bilj. 1). Šišić je tekst popratio ovim riječima: »Očito da je kompilator ovog kataloga iz XVII. vijeka htio da u sklad dovede smrt Zvonimirovu s prvom križarskom vojnom u hronološkom obziru. Inače je vijesti svoje pocrpao iz kronike Popa Dukljanina... Ja se na njega ne ću obazirati« (n. mj.). Ali taj nepoznati kompilator nije mogao naći sve ove podatke u izvoru na koji Šišić pomišlja. Bez sumnje da se ovdje umiješala, što se tiče Zvonimirove kćeri, hrvatska tradicija. Inače je ovo *jedini izvor*

koji je na takav način pokušao spojiti jednu legendarnu i jednu stvarnu smrt dvaju hrvatskih vladara. Iako je to nesumnjivo rad učene glave, možda je baš on bio najbliže stvarnim događajima. No, to nije zasada bitno. Za pitanje o kojem ovdje raspravljamo važno je utvrditi da misao o kćeri ili kćerima, što ih ta legenda spominje, nisu »specificum« ne samo ove kronike, nego niti Cataloga (iz istog fonda), već tradicije prvi put zabilježene sredinom XIV stoljeća. To, dakako, ne znači da ona, možda, nije bila i starija od toga vremena.

Međutim, iz teksta ove legende ne slijedi nužno i to da je Zvonimir posinio upravo kralja Andriju, kako to Gunjača pretpostavlja. Jasno se, naprotiv, može razabrati da sastavljač legende ne zna ništa o rodbinskim vezama Trpimirovića s Arpadovićima, pa tako on ne može niti zamisliti dolazak ugarskih kraljeva na hrvatsko prijestolje s pomoću baštinskog prava. Ako je »submissit« u stvari »submisit«, onda je priča o posinjenju ugarskog kralja po Zvonimiru bila najvjekšiji izlaz iz nepoznavanja stvarnih događaja. Ali on sam nije spajao kralja Andriju s tim zbivanjima oko Zvonimira, jer da je to htio kazati, izražavao bi se drukčije. Možda je — budući da piše u Splitu — i saznao nešto o križarskom ratu Andrije II, ali njegovo poznavanje povijesti nije bilo takvo da bi mogao neke činjenice povezati u cjelinu. Zato je prikaz ostao na nizanju samo nekih fakata.

Najzad Gunjača traži način da nekako uskladi različite legendarne vijesti o mjestu gdje je Zvonimir bio pokopan. Zbog unaprijed postavljenog cilja, tj. smještanja Zvonimirova groba u Knin, on prepravlja i ovaj izvor tvrdeći da »ovaj pasus otkriva brkanje s reminiscencijom na crkvu sv. Marije u Kninu oko koje se mogla okupiti tradicija, jer je lako uzeti crkvu sv. Marije za crkvu sv. Bartula« (164). No, ne samo da je »pobrkana crkva, nego i biskup (od kninskog bibrirski!)«. Štaviše, i franjevci su i tu i ondje. Kako bi i »ovo brkanje, kad bi ono bilo dokazano, opet govorilo za kasnu pojavu naše verzije«, Gunjača odbacuje »moment Bribira kao potpuno promašen... (164). Međutim, Morović se čuvao da zauzme konačan stav u tom pitanju, pa se Gunjača ljuti što je »autor pokušao oslabiti moju tezu ukopa«, ali najzad ostavlja i sam sebi otvorenu mogućnost uzmaca. »Tek ukoliko bi moja kombinacija u mogućnosti zamjenjivala (?) Knin (?) s Bribirom u novoj verziji bila osnovana, onda stvar dobiva na vrijednosti utoliko što se topografija približava Tomašićevoj jer se radi o istom mjestu samo što se navode različite crkve« (164). Kao da je zaista proveo analizu koja bi omogućila zaključke, on povezuje ovu legendu s Tomašićevom s kojom ona, tobože, dijeli sadržaj, literarnu obradu i kompoziciju (164) i pretpostavlja da »su se obje verzije uputile sa nekog starijeg predloška i na tom putu dobile neznatne varijacije, a zadržale kompoziciju i sadržajnu srž«. Uvjeren da je doista drugim verzijama dokazano »da je kralj Zvonimir ubijen«, on misli da iz »novonađene kronike baš ništa ne možemo očekivati, nego potvrdu za već dokazano«. Ne shvaćajući zapravo da se najinteresantnija zadaća historičara sastoji u utvrđivanju geneze legendarnih vijesti, a ne u njihovu odbacivanju, smatra »da u verziji ima vrlo malo specifičnosti i još da su te specifičnosti neznatne i apsolutno beznačajne, te da njihova osebina leži baš u anahronizmima i u brkanju, dakle, u onome što bi više pobrkalo nego razjasnilo problem« (164/5). I kao da je za stvarno historijsko zbivanje doista bitan broj legendi, Gunjača vidi u pojavi ove nove priče jedan dokaz više za Zvonimirovo ubistvo.

Na kraju članka, Gunjača se, kao arheolog, prima zadaće da Morovića, kao »literarnog historika«, uputi u prilike »u nauci hrvatske historije« (165). Ova je pouka tako značajna da je vrijedi zapamtiti u cjelini. Morovića, kaže Gunjača, neka ništa ne zbunjuje što Historija naroda Jugoslavije I »ne zauzima u tom pitanju određeni stav«, jer »se danas žaljenjem (!) konstatira da je uza sav napredak naše nauke katedra hrvatske historije pala u duboku krizu i da njeni nosioci stoje daleko od obrade rasprava, a kamoli da stvaraju svoje kako su to činili njihovi predšasnici. Odmaklo je, nažalost, vrijeme nosioca bilo katedre bilo nauke: Kukuljevića, Račkog, Smičiklasi i Šišića, pa se i mi pitamo gdje je sada onaj stijeg koji su ovi korifeji tako visoko držali«? (165). Valja prije svega konstatirati da je Gunjaču toliko smela »kriza katedre hrvatske historije« da nije mogao jasno izreći svoju misao! Ili, da li »stajati daleko od obrade rasprava« znači isto što i »stvarati svoje«? A što treba da znači »svoje«? Zatim, nije jasno kako on klasificira Kukuljevića, Račkog, Smičiklasi i Šišića kad ih naziva nosiocima *bilo* katedre *bilo* nauke! Svakako je vrlo interesantno da Gunjača ne zna za Vjekoslava Klaića ili za M. Baradu kao nosioce niti katedre niti nauke! Zar je onda slučaj da ne vidi »visoki stijeg«, nego »duboku krizu«? A što se tiče »duboke krize« na katedri hrvatske povijesti, Gunjača se potpuno suviše zabrinjuje. Da je stigao izaći iz začaranoga kruga Zvonimirove pogibije, možda bi uspio da se bar malo upozna s radom katedre hrvatske povijesti na zagrebačkom sveučilištu. Vjerujem da bi mu to u mnogočemu koristilo. Uvjerio bi se da tu katedru muče mnogo teži problemi, prije svega društveno-ekonomskog razvitka. Tada bi vjerojatno vidio da je hrvatska historiografija, koju vodi upravo ta »katedra u dubokoj krizi«, napredovala od Šišića toliko da joj *nije i ne može biti* način Zvonimirove smrti jedno od najspornijih pitanja! Pogotovo ne sam način smrti! Taj, sam po sebi, nije ni Šišiću ni bilo kojem drugom historičaru važan samo *kao forma smrti* nego po tome što su se uz njega vezivale određene političke koncepcije hrvatske povijesti. Dakle, *formalni momenat* — a na njemu su upravo oba dosad spomenuta autora ostala — u čitavoj je problematici za historičara najmanje važan. Prema tome, bilo bi od Gunjače mnogo iskrenije da je odmah priznao kako se ljuti na katedru hrvatske povijesti upravo zato što se nije povelja za njegovim primjerom i što nije već 1952 primila njegove »dokazane vjerojatnosti« o Zvonimirovoj nasilnoj smrti. Da li je Gunjača bio u pravu ili nije, o tome će moći da sudi svaki koga subjektivni osjećaji ne sputavaju toliko da svu pažnju usredotoči na vlastita djela kao osnovno mjerilo.

Svakako je vrijedno pažnje da mjesec dana poslije Gunjačina priloga izlazi u istom gradu, u nizu članaka o Povijesti splitske biskupije (negda solinske), (Službeni vjesnik biskupije splitske i makarske VIII, 1961), i mišljenje Lovre Katića. Njegov je članak »O kralju Zvonimiru« (str. 28—31) donekle odgovor na Gunjačino pisanje. Katić, doduše, ostavlja pitanje načina Zvonimirove smrti još uvijek otvorenim, ali odbacuje vrijednost Gunjačina »glavnog dokaza«, dakle epitafa. Njega smeta kasna tradicija Hist. Sal. maior, koja je za njega »skup raznih vijesti i povelja u prijepisu između 1512.—1536.« (str. 29). Odbacuje misao o tom spisu kao Tominu konceptu, jer »mi ne znamo je li u Tominu *originalnom* konceptu bilo sve ono što je u onome prijepisu, pa nam je posve pouzdan izvor njegova sačuvana Historia Salonitana iz XIII stoljeća *u originalu*, a ta govori samo o smrti Zvonimira ne kazujući kakva je bila *'mortis debitum*

soluit'« (29). Kako sam nije proveo analizu Hist. Sal. maior i minor, Katić se ograničio na pobijanje samo onih argumenata koje je Gunjača ubacio u svoju raspravu. To je tvrdnja da je Zvonimir ubijen »in loco illyrica lingua appellato Cossovo«. Taj izraz ne može, prema mišljenju Katića, biti Tomin, pa je Gunjačina tvrdnja da je taj izraz unio prepisivač u XVI st. za Katića »domišljanje«, koje slabi »dokaznu moć djela«. On s pravom ističe: »Ako dozvolimo da je prepisivač XVI. stoljeća mijenjao tekst XIII. stoljeća, onda moramo dozvoliti, da je on u svoj prijepis mogao unijeti i nešto, što nije bilo u originalu — i ne možemo tvrditi, da je vijest o Zvonimirovoj smrti iz Tomine Historiae majoris ušla u Hrvatsku kroniku, kako se danas počelo tvrditi, već je uvijek vjerojatna stara hipoteza, da je obratno iz Hrvatske kronike prešla u skup vijesti, koje zovemo Historia major« (29). Katić, nadalje, upozorava na krivu kronologiju u Hist. Sal. maior koja nije »puka griješka« i »koju ne možemo pripisati Tomi Arcidačkonu«. Postavlja zatim pitanje: kako to da o tom narodnom saboru nije ništa poznato, iako su na njemu morali biti prisutni i biskupi i papinski poslanici. On se vraća na misao P. Grgeca o postanku epitafa u XIV st., pa još jednom štampa tekst Mladenova epitafa da svrati pažnju na njegovu sličnost sa Zvonimirovim epitafom. Prelazeći na historijska svjedočanstva o prirodnoj smrti, ponavlja doduše svoje poznato mišljenje o autentičnosti isprave Stjepana II, ali poput Radojčića i ostalih misli da oni ne govore o nasilnoj smrti. »Ako je igdje bilo mjesto da se okomi na svoga takmaca i da naprotiv svome kraljevskom porijeklu (otaca, djedova i pradjedova) — postavi i istakne nasilnu smrt od naroda ubijenog Zvonimira pred samo dvije godine — to je tu bilo, pa ipak Stjepan spominje samo naravnu smrt Zvonimirovu« (31). Sklon romantizmu, kao i u svojim posljednjim radovima uopće, Katić završava: »S ponosom možemo svakome pokazati dva svijetla lika rane hrvatske povijesti, dva primjera svetih i socijalnih kraljevskih osoba — od kojih jedna opočinu u Solinu u svojoj zadužbini, kraljica Jelena na Otoku Gospinu, a drugi primi kraljevsku krunu; žezlo, mač i zastavu uz istu Solinsku rijeku u crkvi sv. Petra — svijetli kralj Zvonimir« (31). Iako bi se o »svetosti« i »socijalnosti« tih »dviju kraljevskih osoba« još mnogo dalo govoriti, za nas je važno to da je Katić i bez detaljne analize i ocjene Gunjačina rada mogao njegovu hipotezu temeljito uzdrmati.

Međutim, Morović je još jednom štampao Splitskog anonima i to pod naslovom *Anonimna splitska kronika*, (izd. Muzeja grada Splita 10, 1962.) Tekst koji Morović ovdje donosi u cjelini najbolje pokazuje kakvu opasnost krije u sebi fragmentarno poznavanje izvora. Kad se taj izvor sav razmotri, onda se tek može provesti njegova analiza. Ono što smo prije pretpostavljali, pokazalo se sada kao tačno jer je tek sada jasno da je nepoznati sastavljač ovih vijesti stavljao Zvonimirovu smrt u doba ugarskog kralja Andrije — on ni ovdje ne tvrdi da je to Andrija II — ali ostaje dosljedan svojoj predodžbi o križarskom ratu koju smo iz prijašnjeg Morovićeve teksta samo naslućivali: to je zajednička akcija ugarskog i francuskog kralja. U nastavku se toga fragmentarnog izvora priča o stanju u Hrvatskoj nakon smrti Zvonimira, o zajedničkoj akciji splitskih građana i Petra Gušića da dovedu ugarskoga kralja Stjepana na vlast u Split i Hrvatsku, zatim o Ladislavu i Kolomanu koji sklapa ugovor s predstavnicima dvanaestero hrvatskih plemena i najzad Kolomanovo zauzimanje trogirskog, šibenskog, skradinskog i biogradskog principata (!), kao i Zadra,

Nina i Karina. Tekst svršava s nabranjem prirodnih bogatstava »one pokrajine«, vjerojatno Dalmacije.

Osvrnut ćemo se najprije na Morovićev komentar. Govoreći u prvom dijelu o Zvonimirovoj smrti, on uglavnom ponavlja svoj tekst iz prijašnjega članka. Prema tome, ni ovdje se nije ništa više uputio u problem ili u historiografiju (tako već po drugi put štampa Gruberovo prezime krivo!). Zbog toga, prepričavajući problem, misli da pristaše Zvonimirove naravne smrti »temelje stav« na ispravi Stjepana II i arh. Tomi, iako su oni neodređeni (11). Valja, doduše, priznati da Morović, očito pod utjecajem Gunjačine reakcije, ne ponavlja ovdje pretpostavke o Bribiru kao ni Gunjačina nagađanja o »definitivnom« ukopu Zvonimira u »krajevskoj grobnici Trpimirovića« (836).

Oslobodivši se neposrednog Gunjačina protektorata, Morović se upušta i u daljnje razlaganje i tumačenje Splitskog anonima. Ali, na žalost, za to mu nedostaje ne samo poznavanje problematike nego i historijsko znanje uopće. To dolazi do izražaja već u tumačenju tzv. »akcije prougarske stranke na primorju«, o kojoj, tobože, govori Anonim. Preuzevši djelomično Šišićevo mišljenje, pomiješano s Mandićevim, on tvrdi da se radi o akciji »u kojoj su zajedno učestvovali predstavnici dalmatinskih gradova i dvorsko plemstvo skupa s Jelenom, Zvonimirovom udovicom, radi obrane njihovih (!) vlastitih klasnih interesa« (13). Prepuštamo Moroviću da na osnovu ovog teksta, koji uopće ne zna za Jelenu, za akciju dalmatinskih gradova u cjelini i za dvorsko plemstvo, dokazuje da se to tada u Hrvatskoj doista događalo. Uspoređujući svoj tekst s poznatim Šišićevim Splitskim anonimom. Morović smatra da se njime »nadopunjuje na šest mjesta Šišićev tekst.« (13). Najznačajnijom razlikom u tekstu smatra »ime splitskog delegata« koje je Šišiću pomoglo da povjeruje više nego što bi smio u tekst ove vijesti. Naime, Šišić je mogao autentičnim materijalom zaista utvrditi postojanje imena Cacaunti u Splitu u XI stoljeću. Morović je uvjeren da nova varijanta imena koju on daje, kao i Novakova ispravka Šišićeva čitanja (v. Zadarski kartular samostana sv. Marije, 50—51) »postavljaju ponovo pred historičare i filologe zadatak da se opet uzme u pretres pitanje ovog plemenskog imena« (13)! Kad bismo i bili sigurni da je forma imena u ovom slučaju tako važna, ne bismo se potrudili da u dalmatinskom gradu tražimo — plemena! Dovoditi u vezu Kukare Qualitera s Cacauntima ili Chacantima itd. Splitskog anonima, kako to Morović čini, znači, bez sumnje, neshvaćanje osnovnog problema! Ta Splitski anonim nema nikakve veze s Qualiterom. Radi se o akciji splitskog predstavnika i krbavskog kneza. Pa ni sam Splitski anonim ne spaja ni jednom riječju smisao ovih heterogenih izvora, pa je i to još jedan dokaz više da se našla samo bezvrijedna kompilacija sastavljena iz različitih predložaka.

Na to upućuje još više slijedeći pasus Anonima koji govori o tzv. ugovoru između Kolomana (Anonim uopće *ne spominje* Kolomana, već govori o ugarskom kralju!) i predstavnika Hrvata. Morović se, kao što će niže pokazati, upustio i u »bibliografske napomene« ovog dijela teksta s nedovoljnim poznavanjem problema, ali pun simpatija i antipatija prema historičarima koji su na njemu radili.

Svakom je historičaru jasno da se historija ne gradi bez prethodne kritičke analize izvora, bez obzira na to kakve su naravi i vrijednosti. A da pripovjedni izvori ne mogu obično podnijeti kritike, to ne treba posebno isticati. Ako je,

dakle, Morović želio nešto više reći o problemu tzv. »pacta conventa«, onda je — ako je namjeravao biti objektivan — mogao ući u diskusiju samo na taj način da je pridonio nešto novo historijskoj kritici izvora. Međutim, on ne pomišlja uopće na to da bar dosadašnje stanje diskusije prikaže objektivno i tačno. On misli da je »pitanje autentičnosti i vjerodostojnosti apendikule odnosno Qualitera veoma bučno rašpravljano . . . stoga što je 'mala apendikula', po riječima Hauptmanna, postala veliki politicum u državnopravnom dvoboju između Hrvata i Mađara u XIX stoljeću« (14). Netačna je njegova tvrdnja da se u »najnovije vrijeme pitanje o ugovoru dvanaest hrvatskih plemenskih bratstava (!) s Kolomanom proširilo u diskusiju o porijeklu hrvatskog plemstva u Srednjem vijeku« (14), jer se diskusija o porijeklu i postanku hrvatskog plemstva vodila među Baradom i Hauptmanom prije dvadeset godina a danas se vodi diskusija o postanku plemstva dvanaestero plemena — što nesumnjivo nije isto. U toj problematici igra Qualiter, kao drugorazredni izvor, potpuno sporednu ulogu jer historičar može na takvom dokumentu tek s velikim oprezom graditi svoje zaključke.

A koliko Morović poznaje problematiku, o kojoj se ipak ne ustručava izričati svoje sudove, pokazuje ova njegova rečenica: »Iskrsla su i različita shvaćanja o veoma važnom i nerasvjetljenom pitanju društvenih odnosa kod Hrvata do XII st. i u tom sklopu pitanje o autentičnosti i značaju tzv. Pacta Conventa iz početka XII stoljeća predstavlja čvrno mjesto« (14—5).

Uostalom, u odabiranju rasprava Morović se opet jednom pokazuje kao poslušna sljedbenik Gunjače jer je, kao i on uvjeren, da je katedra hrvatske povijesti pala u duboku krizu pa nije načinio niti toliki napor da pročita naslov moje rasprave o postanku plemstva dvanaestero plemena, iako odbacuje moje mišljenje! Citirajući, naime, Mandićeve riječi o mom tobožnjem mišljenju o »pacta conventa«, on, dakako, nije mogao znati da ja još nisam ni pisala o problemu 1102! Zato nije slučaj da on nije shvatio kako ja *ne* »sumnjam u tačnost podataka o dvanaestero plemena u Qualiteru« (15), već naprotiv tvrdim na osnovu *autentičnih isprava* — za koje Morović ne zna da postoje! — da je njegov osnovni sadržaj tačan! Ali, za *XIV stoljeće*! Vara se Morović kad misli da diskusija o tom predmetu još traje; ona bi se mogla nastaviti samo u tom slučaju da je Mandić mogao autentičnim materijalom dokazati postojanje »pacta conventa«. Prema tome, u diskusiju, koja je stvarno gotova, ne može unijeti nikakav »nov momenat« pojava nove, ali i vrlo loše varijante izvora koji je za historičare kao falsifikat već odavno uklonjen iz kruga ozbiljnih i pouzdanih izvora. Pokušaji Mandića i Morovića da ga ponovo nametnu historičarima kao autentičan izvor, predstavlja bez sumnje potpuno uzaludan napor. Upozorila sam već da teorija o »pacta conventa« počiva na jednom jedinom falsifikatu i da je uklanjanje toga falsifikata može bez poteškoće srušiti.

Slično kao i kod vijesti o Zvonimirovoj smrti, Morović misli da se novom redakcijom jednoga drugog podatka »pojačava autentičnost i vjerodostojnost vijesti iz Qualitera« (15). Nije jasno zašto otpada »mišljenje da je Qualiter izvadak iz neke (falsificirane) isprave . . .« (15) kad se formalno i ova redakcija poklapa s ostalima. Zatim, nije također jasno kako Morović zamišlja uzajamnu ovisnost tekstova kad tvrdi da »tekst iz novonađene kronike pripada jednoj od spomenutih tekstova nezavisnoj matici . . .« (15), u kojoj »ni onomastičke identičnosti u popisu imena plemenskih delegata za pregovore s Kolomanom nisu

potpune« (16)! Sličnost je tolika da su »četiri plemenska imena skoro identična« (16)! Tumačenje tih, nimalo malih, razlika »čestim mehaničkim prepisivanjem«, zbog kojega je, tobože, nastala i »iskvarenost i ispremješanost teksta na više mjesta ove 'kronike« (n. mj.), samo je nedokazana pretpostavka koju historičar ne može usvojiti. Usprkos svima mogućim računima o plemenskim predstavnicima, Morović mora priznati da je samo 5 od 12 imena ispravno tradirano. A to što Splitski anonim ne govori o »okupaciji dalmatinskih gradova« (u tekstu se stvarno radi o primanju principata) i »o tome kako je Koloman dao sina Stjepana proglasiti hercegom (dux)« — »čega u Qualiteru nema« (17) za historičara je dokaz da je Splitski anonim radio svoj sastav i na osnovu nekih drugih predložaka. No, da li Splitski anonim zaista potpuno »potvrđuje svojim sadržajem podatke iz Qualitera« (17)?

Morović se, najzad, pozabavio pitanjem kad je Splitska kronika nastala i tko ju je napisao. Pretpostavlja »da se radi o izgubljenom spisu splitskog kroničara Mihovila Solinjanina« (17), iako ne želi da u tom pitanju zauzme konačan stav, s obzirom na to da »ne znamo kada je Solinjanin živio« (17). On misli da za veću starost »nego što je njen sačuvani tekst govori njena loša latinština, pa izrazi kao Chroates i Chroates Albi poznati nam iz Qualitera (!) odnosno iz hrvatskog dodatka kronici Popa Dukljanina (!), uz lakune ispunjene točkicama u tekstu koje su vjerojatno nastale prepisivanjem iz starijeg teksta« (17). Šišić je, doduše, tvrdio o obliku imena nešto slično (Priručnik izvora hrv. historije I, 1914, 311), ali je ipak dodao da oblik Croatia Alba upotrebljava Dukljanin!

Što bismo uz taj novi izvor mogli pribilježiti? Gledajući njegov sadržaj u cjelini, teško bismo se mogli složiti s Morovićem da ga nazovemo kronikom. Na prvi se pogled čini kao da naslov *De actibus Zuonimiri regis et (suis) successoribus* zaista odgovara sadržaju teksta. Ali, bez obzira na kronološke zablude koje odavaju nepoznavanje historijskih činjenica, jasno je da se pisac toga odlomka služi imenom ugarskog kralja Vladislava samo zato da pomoću njega spoji tekst o predaji Splitski kralju Stjepanu i pregovore Hrvata s nekim njemu nepoznatim ugarskim kraljem u nepoznato vrijeme! Naprotiv, treću poznatu vijest — Zvonimirovu pogibiju, uklapa u neke poznate činjenice o križarskim ratovima i na taj način dobiva *jedini datum*, tj. 1092. g. u svom sastavu uopće. On, prema tome, ne namjerava da piše kroniku, nego da bez kronoloških podataka zabilježi tri priče: legendu o smrti Zvonimira, predaju o podvrgavanju Splitski ugarskoj vlasti i ugovor između predstavnika Hrvata i ugarskog kralja. Ističem: ugarskoga kralja, jer se ni na jednom mjestu u sastavu ne kaže koji je to ugarski kralj. Nije teško razabrati da se u sva tri slučaja radi o tradiciji ili legendi koju nepoznati pisac na više ili manje spretan način kompilira i spaja dodacima u svoj sastav. Pri tom se, dakako, mora služiti i predlošcima, pa je za nas vrlo interesantan posao da utvrdimo kako je Anonim postupao s materijalom kojemu daje novu redakciju u svom tekstu. S obzirom na to da je splitskog porijekla, postavlja se pitanje da li je upotrijebio srednjovjekovne izvore splitske provenijencije, dakle Tomu, Mihi Madijeva, A Cutheisa ili Mihajla Solinjanina. Šišićeva pretpostavka o tome da je i Toma poznavao njegova Anonima, ali ga naumice nije upotrebio« (Priručnik, 312) nije vjerojatna. Vijesti o zbivanjima potkraj XI st. i početkom XII st. kod Tome i Anonima tako su različite da isključuju njihovu međusobnu ovisnost. Ne samo da Toma ne zna ništa o Zvonimirovoj pogibiji već za njegovu smrt upotrebljava izraz

koji u njegovu djelu na više mjesta, kao što je rečeno, upućuje na naravnu smrt. To se dosad u besplodnim natezanjima nije htjelo vidjeti. A kad bismo, možda, u Tominu prikazu Andrijine križarske vojne tražili izvor za našeg Anonima, opet bismo pogrešili. Toma ne zna ništa o nekom francuskom kralju koji vodi vojsku s Andrijom, a nije ni mogao znati jer je bio suviše dobro upućen u zbivanja svoga vremena. Šišić je mislio da Anonim nadopunjuje Tomu: »naime, onaj hrvatski velikaš koji je pošao u Ugarsku kralju Ladislavu, bio je *krbavski* plemić *Petar Gušić*« (Priručnik, 312). Ali, ako bi se za nuždu moglo još nekako pretpostaviti da je Tomin »quidam ex magnatibus Sclavonie, qui cum a suis esset contribulibus multis laceratus iniuriis multisque dampnis attritus« (Rački, Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana* 57) upravo Petar Gušić iz Krbave — što nije vjerojatno —, ostaje činjenica da je drugi dio Anonimna, naime prikazi podvrgavanja Splita, u Tomi sasvim drukčije prikazan. Koloman, kao »vir ferocis animi« (n. dj., 58) namjerava pokoriti čitavu zemlju do dalmatinskog mora; on zauzima onaj dio Slavonije koji Ladislav nije stigao osvojiti, dolazi do mora i to najprije do Splita, »petens pacifice ut sua se sponte dominatui eius subicerent, nec ante permitterent destrui se et sua« (n. dj., 59). Zatim slijedi priča o odluci Splićana da se bore, o ugarskoj pljački gradske okolice i o konačnoj spoznaji Splićana da Ugri »esse christianos et quod rex uellet cum eis benigne agere si se eius ditioni adhuc pacifice subiugarent« (n. mj.). Splićani šalju kralju nadbiskupa Krescencija, kojemu kralj odobrava sve njihove želje, i on se najzad sa svojim prvacima zaklinje da će obdržavati sve što je obećao (n. dj., 59—60). Toma je, bez sumnje iz patriotskih pobuda, uljepšao stvarno zbivanje i načinio Kolomana kletvenikom Splićana — Kolomanov privilegij »trogirskog tipa« ne postoji! No, za nas je ovdje bitno to da je prema Tominu prikazu kralj osvajao grad, pa ga prema tome nisu Splićani sami pozvali poslavši svog predstavnika. Najzad, da se Toma služio Anonimom kao podlogom u bilo kojem njegovu dijelu, Anonim bi iz njega mogao saznati potpuno drukčiju vladarsku kronologiju. Šišić je mislio drukčije. Njega je na »nesumnjivo poznavanje samoga Tome« upućivalo pričanje Anonima o tome »da je Ladislavljeva vojska doprla do 'Alpes Ferreas' i da se on vratio saznajući za provalu 'Tartara'«, kao i to »da je Zvonimir 'ultimus Croatorum rex'« (n. dj., 311). Međutim, Anonim ne kaže da je Zvonimir posljednji hrvatski kralj, a Toma ne tvrdi da su u Ugarsku provalili Tartari, nego »quedam gens«, tako da se zajedničke dodirne tačke svode na Alpes Ferreas. A nismo uvjereni da je Anonim mogao taj izraz naći samo u Tomi. Prema tome, isključeno je da je Anonim poznao odnosno upotrebljavao neposredno Tominu Historiju.

Šišić je tekst Anonima datirao XIV stoljećem i to s obzirom na oblik imena Hrvati. Šufflay ga, naprotiv, stavlja najranije u početak XV st. i to zbog izraza principatus (Srbi i Arbanasi, 109, bilj. 1). Budući da Šišićev tekst Anonima također nije datiran (terminus ante quem je 1653), postavlja se pitanje uzajamnog odnosa između Šišićeva i Morovičeva teksta Anonima. Već je Morović konstatirao da je njegov tekst potpuniji (13) i na nekim mjestima različit, ali nije ušao u analizu tih razlika. Ako je tekst zaista takav kakva ga Morović donosi, onda te razlike upućuju na loš prepisivački rad ili Šišićeva Anonima ili nekoga drugog predloška. S obzirom na to da se radi o Luccarijevoj bilješci, mogle bi se razlike u sadržaju objasniti kao svjestan rad Luccarija ili Anonima. Mislim,

naime, na izostavljanje godine Zvonimirove smrti na početku i na podatak o kraljevu protjeravanju Tartara u novom tekstu. Međutim, Morovićev se tekst razlikuje od Šišićeva i po tome što prvi dosljedno upotrebljava oblik *Crouates*, *Croatia* i *Ungaria*, što je, bez sumnje, mlađa forma tih naziva. Odstupanja Morovićeva teksta od Luccarijeva nisu, doduše, mnogobrojna, ali su značajna, jer upućuju na samostalni rad nepoznatog autora. Nitko mu, dakako, ne može zamjeriti što je umetnuo riječ *sorores*, *nobilis* ili *concilio suo* jer se one skladno uključuju u tekst, ali ako je doista umetnuo *congitantes* i *exibens*, a zamijenio *sapientibus* i *Alpes Ferreas* sa *satrapibus* i *Alphas fereas* onda se ne može suviše pozitivno misliti o njegovoj vještini u latinštini. Ima i mjesta u kojima Anonim ispravlja tekst. No dok poneki sinonim još uvijek ne daje odgovor na pitanje koji je primarni tekst, čini se da izostavljanje nekih riječi iz Luccarijeva teksta upućuje na to da je Splitski anonim mlađa redakcija toga teksta. Ta rečenica u cjelini glasi: »Tunc fide ab illo recepta, disposuit illi omnia« (Priručnik 321) Izostavljajući riječi *ab illo* i *illi*, Anonim osiromašuje tekst i čini ga manje razumljivim. Uostalom, valja istaći i to da se u prikazu odnosa dalmatinskih gradova prema Hrvatima nepoznati autor potpuno udaljio od Tome. Kako je u takvoj međusobnoj borbi misao o zajedničkoj akciji hrvatsko-dalmatinskoj u najmanju ruku neobična, treba vjerojatno u njoj gledati iskičenu tradiciju, a ne stvarnost. S obzirom na nepoznat pojam principata kao oblika vlasti u dalmatinskim gradovima za Arpadovića, valjalo bi prihvatiti mišljenje Šufflaya o vremenu postanka toga dijela izvora.

To, posve razumljivo, ne znači da su svi sastavni dijelovi Splitskog anonima nastali u isto vrijeme. Legenda o Zvonimirovoj smrti može se usprkos danas poznatim redakcijama, čak i u tom slučaju ako se uzmu u obzir njene specifičnosti (uklapanje vijesti o križarskom ratu), povezati samo s Tomašićem. Samo on je učinio ubojicama Slovince, a ne Hrvate. Ali, Anonim nije ostao dosljedan kao Tomašić. Iako su Slovinci ubojice, kralj se osvećuje Hrvatima. Ta je misao nesumnjivo posuđena iz Dodatka. Bilježeći dvije različite redakcije iste vijesti, Anonim nije zapazio da je upao u kontradikciju. Možda je manje vjerojatno da je Tomašić poslužio Anonimu kao neposredni izvor, pa postoji mogućnost da su obojica zapisala tradiciju koja je postojala o Zvonimirovoj smrti na Petrovu polju. Na različito korjenje legende o smrti i grobu upućuje i podatak o grobu u Bribiru. Najzad, ukazano je i na to da među hrvatskim plemstvom postoji u drugoj polovici XIV st. također uvjerenje kako je Zvonimir dao svoju kćer Klaudu karinskom županu za ženu, pa je i ta tradicija na svoj način ušla u sastav Anonima. Takvu narodnu tradiciju upotpunjuje Anonim stečenim znanjem (o križarskim ratovima) i tako nastaje najzad nova legenda o Zvonimirovoj smrti, vjerojatno najmlađa po vremenu postanka.

Pogotovo loša redakcija tzv. »pacta conventa« otkriva tek prave sposobnosti Anonima. Budući da se radi o izvoru koji nije sastavni dio ni jednog dosada poznatog srednjovjekovnog kroničara, to se i tom činjenicom potvrđuje misao o kompilatorskom radu Anonima. Ni jedan dosad poznati tekst Qualitera ne pokazuje toliko odstupanja od najstarijega poznatog teksta (trogirskog). To ne bi trebalo isključiti mogućnost da je Anonimu služila za podlogu neka danas još nepoznata redakcija Qualitera. Ali usporedba poznatih tekstova dopušta, mislim, samo dvije mogućnosti: iskvareni tekst Anonima ili

je njegovo vlastito djelo koje je nastalo nemarnim i samovoljnim postupkom s predloškom ili je tako postupao već neki njegov uzor. O nemarnom radu svjedoče ne samo loše tradirana imena plemenskih predstavnika nego i pokušaj da se nečitljiva i nepoznata mjesta zamijene novima. Tako je od stvarnih plemena ušlo samo pet (Gušići, Šubići, Čudomirići, Snačići i Politići, zapravo Poletčići). Autor se pokušao izvući iz neprilike na taj način što je Čudomiriće i Gušiće upisao dva puta, što je izmislio Dalmate i unio Mogoroviće. Ostali su mu nepoznati (Murići, Karinjani-Lapčani, Lačničići, Jamometi i Tugomerići). Uza sve to što je dodavao i ponavljao, nabrojio je samo deset plemena. Ali, Anonimu ili njegovu uzoru nije bilo mnogo stalo niti do toga da savjesno zapiše tekst tobožnjeg ugovora. Zato ga on svojevoljno prerađuje. Nije, doduše, sposoban da samostalno izrazi svoju misao na latinskom, ali želi reći da su predstavnici nosili kralju »inclinacionem omnibus (!) Crouatie nobilibus (!)«, čega u tekstu Qualitera nema. Dok se još nekako snalazi u ispisivanju osnovnih privilegija — oprost od poreza i podavanja — vojničku dužnost ispisuje samo djelomično. Ali zato podatak o Dravi kao granici besplatne vojne službe *mijenja* i dodaje samovoljno: »et transeuntes Drauam uenerunt Crouates, qui inclinantes se coram Rege, quos omnes benigne dimisit« (10). Izostavlja zatim nastavak obaveze o vojničkoj dužnosti, kao i g. 1102, i dodaje tekst o predaji principata u dalmatinskim i hrvatskim gradovima, koji u ovom obliku nije mogao naći ni u jednom predlošku Qualitera. Kad taj tekst ne bi bio dodan prerađenom Qualiteru, možda bismo sumnjali u to da li je ovako prerađeni Qualiter već ušao u ovaj izvor ili nije. No isti oblik imena Crouates, kao i omiljeli principat u ovom i u prvim dijelovima teksta daju nam pravo da vijest o predaji Splita povežemo s prerađenim Qualiterom u jednu cjelinu. Čini se, prema tome, da u tekstu Splitskog anonima možemo gledati djelo jednog čovjeka. S obzirom na to da se lakune nalaze samo na dva mjesta u tekstu prerađenog Qualitera, a da ih u ostalim dijelovima teksta nema, to je moguće da tekst Qualitera — dakako, osnovni tekst bez dodatka — čini jedini prerađeni stariji tekst, dok su legenda o smrti Zvonimirovoj i tekst o predaji Splita moguće djelo samog Anonima. No, nije isključen i neki predložak.

U svakom slučaju, za historičara ima ovaj izvor historiografsku, ali ne i historijsku vrijednost. On može s pomoću njega pratiti dalji put izvora koje je odavno svrstao među legende i dao im u tumačenju hrvatske povijesti određeno mjesto. Prema tome, Anonim neće unijeti ništa nova u diskusiju o Zvonimirovoj smrti i o postanku plemstva dvanaestero plemena. Ne bi to mogao niti u tom slučaju da se historičar smije zaustaviti na njegovu tekstu kao na čvrstu osloncu za zaključivanje.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA PAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB